

AILA VIRTANEN

Rahoituksen laskentatoimi yksilömoraalin näkökulmasta Sanktioita, normeja, hyötyjä ja velvollisuuksia

TIIVISTELMÄ

Tarkastelen tässä artikkelissa laskentatoimeen liittyviä moraalikysymyksiä eri näkökulmista. Yksilömoraalin tarkastelua varten esitän viitekehysten, joka perustuu Kohlbergin moraalien kehitystä kuvaavaan teoriaan. Viitekehystä sovellan empiirisen aineiston tulkintaan. Aineiston muodostavat laskenta-ammattilaisten haastattelut. Tulosten mukaan laskentakäytännöllä on ominaista lainsäädännön vahva ohjaus. Esisovinnaisella tasolla noudatetaan laskentatoimen hyviä tapoja lakeihin sisältyvien sanktioiden vuoksi. Oikein on se, mistä ei seuraa rangaistusta tai korvausvastuuta, ja oikean ja väärän perusta on rangaistuksen pelko ja oma etu. Sovinnaisella tasolla oikean ja väärän perusta on lainsäädäntö ja muut säännökset sekä ammattikunnan luomat käytännöt. Oikein on noudattaa lakeja, säännöksiä ja ammattikunnan ohjeita. Hyviä käytäntöjä noudatetaan siksi, että ne ovat yhteisesti sovittuja tai lakeihin perustuvia sääntöjä. Periaatteiden tasolla lainsäädäntöä noudatetaan lakien takana olevien moraaliperiaatteiden vuoksi. Oikean ja väärän perusta on hyötynäkökohdat ja velvollisuudet. Hyviä laskentakäytäntöjä ovat ne, joista on hyötyä sidosryhmille ja koko yhteiskunnalle. Laskenta-ammattilaisten itselleen asettamia velvollisuuksia ovat rehellisyys, avoimuus, tarkkuus, olennaisuus, virheettömyys, moitteettomuus ja vastuuntunto. Eri tilanteissa oikein on valita siihen tilanteeseen sopiva periaate, mikä edellyttää järkevyyttä.

56

Asiasanat: rahoituksen laskentatoimi, laskentatoimi ja moraalit, yksilömoraali

AILA VIRTANEN, Acting professor • University of Jyväskylä • e-mail: aila.virtanen@econ.jyu.fi

1 JOHDANTO

Moraalikysymyksiä ovat kysymykset hyvästä ja pahasta, oikeasta ja väärästä. Laskentatoimen piirissä tämän kaltaisia kysymyksiä on esitetty varsin harvoin. Perinteisen näkemyksen mukaan laskentatoimen tuottamia laskelmia on pidetty arvovapaina ja objektiivisina, ja laskentainformaatiota päätöksentekijästä irrallisena tekijänä. Laskentatoimen luotettavuuden on nähty perustuvan juuri objektiivisen ja arvovapaan tiedon varaan (Pihlanto, 1996, Pylkkänen, 1995, Riistama, 1971, Virtanen, 2002).

Vaihtoehtoisen näkemyksen mukaan laskentatoimi syntyy ja kehittyy ihmisten välisessä vuorovaikutuksessa. Laskentatoimen tuottama kuva todellisuudesta on valintaa, jossa tiedon virrasta valitaan tietyt asiat ja jätetään muut valitsematta. Laskentainformaation tuottaminen edellyttää, että henkilön tulee muodostaa myös tahtoa tarkoittavia merkityksiä, joita säätelee yksilön oma arvojärjestelmä. Laskentatietoa tulkitaan tajunnassa merkityksinä, ja tulkitsijan maailmakuva osallistuu tulkintaan. Laskentainformaation näennäisestä arvovapaudesta huolimatta sen tuottamiseen tarvitaan tietoa, tunnetta, intuitiota ja uskomuksia edustavia merkityksiä (Hines, 1988, Manninen, 1993, Pihlanto, 1996).

Tässä artikkelissa yksilön valinnoilla näen olevan merkitystä laskentainformaation tuottamisprosessissa. Vaikka laskentatoimi on monella tapaa sidoksissa ympäristöönsä (Hines, 1988, Kettunen, 1999, Näsi, 1990), ja laskentakäytännöt ovat osa laajempaa sosiaalista ja moraalista kokonaisuutta, keskeinen tekijä on yksilön moraalit ja yksilön rooli organisaatiossa (Jones, 1991, Pihlanto, 1996, 2000, 2003, Takala, 1993). Artikkelin tarkoituksena on luoda löyhä viitekehys laskentatoimen moraalit tarkasteluun. Artikkelissa tarkastelen erilaisista näkökulmista laskentatoimen moraalikysymyksiä ja sovellan niistä yhtä, yksilömoraaliin perustuvaa Kohlbergin teoriaa, empiirisesti. Tutkimusmenetelmä on haastatteluihin perustuva tulkinta.

2 LASKENTATOIMI JA MORAALI

2.1 Mitä tarkoittaa ”hyvä” laskentatoimessa

Käsitys siitä, millaisia ovat hyvät ja oikeat tavat laskentatoimessa, on vaihdellut ajan kuluessa. August Lilius määritteli 1862 kirjanpidon seuraavalla tavalla: *kirjanpito on että määrättyjen sääntöjen mukaan kirjoittaa kirjaan kaikki muutokset, jotka kauppaliikkeen kautta tapahtuvat omaisuudessani, ja joitten kautta se erinäisissä osissansa ja samasta syystä yleensä lisääntyy taikka vähentyy* (Kettunen, 1983). Noin sata vuotta myöhemmin, vuonna 1959 Unto Virtanen kirjoitti seuraavasti; *kirjanpitolaian viittaus ”hyvään kauppiastapaan” velvoittaa kauppiaat ottamaan huomioon eettisiä näkökohtia myös kirjanpidossa* (Virtanen, 1959). Kun Liliuksen aikaan kirjanpidon perusta oli omistajan näkökulma, nykyisen käytännön mukaan velkojat ja

viranomaiset ovat omistajien ohella tärkeimmät laskentatoimen käyttäjät. Tulevan IAS/IFRS normiston tarkoituksena on antaa informaatiota ennen kaikkea potentiaalisille sijoittajille.

Käsitteet hyvä kauppiastapa, hyvä kirjanpitolata ja hyvä tilintarkastustapa viittaavat moraalifilosofiaan. Moraalifilosofisen tutkimuksen lähtökohtana pidetään G.E. Mooren kirjaa *Principia Ethica* vuodelta 1903, jossa Moore pohdiskeli kysymystä hyvän olemuksesta. Mooren mukaan moraalinen hyvyys oivalletaan välittömästi, intuition avulla. Hyvä on erityinen moraalinen ominaisuus, joka voidaan liittää objektiin samalla tavalla kuin sen muutkin ominaisuudet (Pietarinen, Poutanen, 1998). Moorea mukailien hyvä laskentatoimen yhteydessä tulkittaisiin objektiiviseksi, laskentakäytäntöihin liittyväksi ominaisuudeksi. Kun pohditaan, mitä tällainen moraalinen hyvä perusluonteeltaan olisi laskentakäytäntöjen yhteydessä, joudutaan hankaluuksiin. Rahoituksen laskentatoimi on monenlaisten lakien, säännösten, ohjeiden ja sopimusten säätelemää, eikä edes laskentatoimeen hyvin perehtynyt henkilö pysty intuitiivisesti joka tilanteessa oivaltamaan, mikä käytäntö on hyvä ja mikä ei.

Intuitiota paremmin voidaan hyvän olemusta laskentatoimessa lähestyä emotivismin, relativismin tai preskriptivismin näkökulmista. Emotivistisen näkemyksen mukaan vain sellaisilla ilmauksilla, jotka voidaan havaintojen avulla osoittaa oikeiksi, on järkevä merkitys. Moraaliset kannanotot liittyvät emootioihin ja asenteisiin. Moraaliväitteet eivät ole tosia tai epätosia, siksi niitä ei myöskään voi osoittaa oikeiksi tai vääriksi (Pietarinen, Poutanen, 1998). Myöskään laskentakäytännöt eivät ole yksioikoisesti joko hyviä tai huonoja. Pikemminkin on olemassa erilaisia hyvän ja huonon variaatioita. Jos sanotaan "tämä on hyvää kirjanpitolatapa", se tarkoittaa emotivistisen analyysin mukaan "teen kirjanpidon näin, tehkää muut samoin". Emotivismin jäljillä päästään siis todellisen tekemisen äärelle, mutta jäljelle jää edelleen kysymys siitä, mitä hyvä tässä yhteydessä merkitsee.

Relativismi antaa ainakin osittaisen vastauksen hyvän merkityksen ongelmaan. Wittgensteinin (1953) mukaan kielellisen ilmauksen merkityksen ymmärtäminen edellyttää myös sen elämänpiirin tuntemista, jossa ilmausta käytetään. Yleiset, kaikille yhteiset moraaliperiaatteet ovat siis mahdottomat, koska toista kulttuuria ei voi täydellisesti ymmärtää (Pietarinen, Poutanen, 1998). Hyvä on liitettävä ympäristöön, missä sitä käytetään. Hyvät laskentakäytännöt voidaan ymmärtää vain laskentaympäristössä ja vain muiden käsitteiden kautta. Esimerkiksi tilinpäätöksen yhteydessä oikea ja riittävä kuva voidaan ymmärtää vain tässä nimenomaisessa yhteydessään. Laskentatoimen hyvät käytännöt voitaisiin kuvata sen kautta, mikä laskentatoimen tarkoitus on. Hyvää on se, mikä palvelee tarkoitustaan.

Preskriptivismi tuo kuvaan normatiivisuuden mukana ohjeet ja käskyt. Moraaliväitteille on tunnusomaista, että ne sisältävä aina jonkin normin, joka kohdistetaan kaikkiin ihmisiin. Kysymyksessä on yleinen ohje, preskriptio. Preskriptivismi tunnetuimman edustajan Richard M. Haren mukaan aidoille moraaliväitteille on kolme ominaista piirrettä: Ne ovat preskriptiivi-

siä, universalisoitavia ja ylittämättömiä. Moraaliväitteen perustyyppi on muotoa ”teko A pitää tehdä”. Tähän väitteeseen päädytään mm. silloin, jos on käytettävissä jonkinlainen lause, joka on muotoa ”A on hyvä teko” (Pietarinen, Poutanen, 1998). Laskentatoimen yhteydessä toteamus ”tämä tapa on hyvä laskentatoimessa” johtaa käskyyn ”tätä tapaa tulee noudattaa”. To-teamukseen kohdistuva kriittinen ajattelu sisältää sen, että kaikki asiaankuuluvat tosiasiat otetaan huomioon. Jokaisen samassa tilanteessa tulee noudattaa kyseistä tapaa riippumatta siitä, mitä seurauksia sillä on.

Yhteenvetona voidaan todeta, että emotivistiseen moraalifilosofiaan perustuen ”hyvä” liittyy tekemiseen. Relativismin mukaan ”hyvään” liittyy tarkoituksenmukaisuus. Preskriptivismin mukaan kysymyksessä on ohje tai normi, jota tulee noudattaa aina vastaavassa tilanteessa. Laskentatoimen yhteydessä hyvä käytäntö on sellainen, jolla on järkevä perusteltu tarkoitus ja joka voidaan hyväksyä yleiseksi ohjeeksi.

2.2 Moraali, etiikka ja yritysetiikka

Moraali viittaa tapaan tai tapoihin. Sana moraali tulee latinan kielestä: mos, mores, joka tarkoittaa tapaa tai tapoja. Moraali viittaa käytännössä esiintyviin ilmiöihin, jollainen myös laskentatoimi on. Moraalia voidaan kuvailla yhteisöjen ja yksilöiden toiminnan piirteeksi. Moraalinen toiminta perustuu yhteisössä vallitseville säännöille. Moraalissa ja etiikassa kysymykset koskevat sitä, mitä tekoja voidaan pitää hyvinä ja oikeina tai huonoina ja väärinä (Airaksinen, 1987, Koskinen, 1995, Pylkkänen, 1995, Russel, 1992, Velasquez, 1982).

Etiikka on moraali-ilmiöitä tutkiva filosofian alue. Etiikka ei osallistu arkielämän moraalikeskusteluun vaan pyrkii kuvaamaan sen luonnetta. Etiikassa tarkastellaan sitä, mikä on hyvää ja mikä pahaa. Etiikan tutkimus on toiminnan tutkimusta, kun moraali puolestaan ohjaa toimintaa (Gustafsson, 1988, Heikkonen, 1995, Pietarinen, Poutanen, 1998, Robin, Reidenbach, 1989, Velasquez, 1982).

Moraalikysymykset liittyvät yrityksen toimintaan ja päätöksentekoon. Yrityksessä tehtävillä päätöksillä on vaikutusta ympäristön saastuttamiseen, tuotteiden vaikutukseen ja tuoteturvallisuuteen, ihmisten terveyteen ja turvallisuuteen, työsuhteiden vaikutukseen, yrityssuhteisiin ja työllisyyteen. Laskentainformaation ulottuvuus ei ole näin laaja. Laskentatoimessa tarkastellaan tavallisesti tavara- ja rahavirtoja ja laaditaan rahamääräisiä laskelmia. Esimerkiksi ympäristövaikutukset ja investointien eettisyyden tarkastelu jäävät pakollisen informaatioveloitteen ulkopuolelle. Lakisääteisellä laskentainformaatiolla ei nykyisellään ole merkitystä esimerkiksi ympäristön tai tulevien sukupolvien kannalta (Kujala, 2001, Lämsä, 2001, Määttä, 2000, Niskala, Näsi, 1995, Virtanen, 1995).

Yritysten toimintaa sanelevana normistona utilitarismilla on pitkä perinne. Utilitaristisen hyötyetiikan mukaan pyrkimyksenä on tasapainottaa sosiaaliset haitat ja hyödyt tekemällä pää-

töksiä, joiden seurauksena kaikkien asianosaisten nettohyödyt maksimoidaan tai nettohaitat minimoidaan. Toiminta oletetaan rationaaliseksi, ja tavoiteltavaa on kokonaishyvinvoinnin suurin mahdollinen määrä. Utilitaristinen näkemys on tavallinen päätöksentekotilanteissa, jotka edellyttävät toiminnan mittaamista ja arvioimista. Voitonlaskemiseen ja -jakamiseen samoin kuin muihinkin laskentatoimen tilanteisiin se tarjoaa tehokkaat työkalut. Oikea moraalinen sääntö on sellainen, joka maksimoi hyödyt ja minimoi haitat (Gustafsson, 1988, Virtanen, 1995).

Yrityksen päätöksenteon eettisyyttä voidaan tarkastella utilitaristisen hyötyetiikan ohella velvollisuusetiikan, oikeudenmukaisuusetiikan tai Aristoteleen hyve-etiikan näkökulmasta. Kantin velvollisuusetiikan mukaan ihminen on tärkein päämäärä. Oikeudenmukaisuusetiikka korostaa yksilöllisiä oikeuksia. Aristoteleen hyve-etiikassa tavoitteet liittyvät inhimilliseen hyvään elämään ja ihmiselämän täydellisyyteen. Kaikki nämä tavoitteet ovat luonteeltaan ei-taloudellisia, ihmisten hyvinvointiin ja elämän sisältöön liittyviä. Ne tarjoavat utilitaristiselle ajattelulle vaihtoehtoja. Voiton tuottamisen rinnalla yrityksellä voidaan nähdä muita tehtäviä ja tavoitteita. Keskeisiksi nousevat yrityksen toiminnan eettiset perusteet ja päämääräkysymykset. Yrityksellä, kuten ihmisellä on oikeus valintoihin. Perimmäiset päämäärät valitaan niiden itsensä vuoksi ja voitto on väline, joka mahdollistaa eettisesti oikeat valinnat (Velasquez, 1983).

2.3 Laskentatoimen moraalien rakentajat

Rahoituksen laskentatoimen käytäntöjen hyvyttä arvioidaan usein sen perusteella, noudatetaanko lakia, jolloin hyvä tarkoittaa lakien mukaisesti toimimista. Hyvä laskentatoimen käytäntöihin liitettyä on lainsäädännöllä normitettu ominaisuus. Kirjanpitolaian mukaan tulee noudattaa hyvää kirjanpitolakia. Tilintarkastuslain mukaan on noudatettava hyvää tilintarkastustapaa. Laki siis määrää, että laskentakäytännöissä noudatettavien tapojen on oltava hyviä tapoja. Laki ei kuitenkaan määrittele yksityiskohtaisesti, mitä hyvä laskentatoimen yhteydessä tarkoittaa.

Rahoituksen laskentatoimi on monella tapaa sidoksissa ympäristöönsä. Niin lainsäädäntö kuin laskentakäytännötkin kehkeytyvät historiallisessa ja yhteiskunnallisessa tilassa ja todellisuudessa. Ammattikäytäntöjen perusta on lainsäädäntö ja siihen liittyvät viranomaisohjeet. Lainsäädäntö on lähtötaso, jonka päälle tavat ja käytännöt rakentuvat. Säästösten tulkitsijoita ovat yrityksen ulkopuoliset asiantuntijat kuten tilintarkastajat ja muut alan asiantuntijat. Tulkitsijoita ovat myös alalla toimivat kirjanpidon ja tilintarkastusalan järjestöt. Ne selittävät lain säädöksiä, luovat yhtenäisiä käytäntöjä alalle, neuvovat ja kouluttavat laskenta-ammattilaisia. Ammattikunta luo alalle yhteistä näkemystä siitä, mitkä tavat ovat hyviä ja oikeita (Virtanen, 2002).

Myös yrityskulttuuri tarjoaa tulkintoja laskentatoimen käytäntöihin. Yrityskulttuuri on laaja kokonaisuus, johon kuuluu yrityksessä vallalla olevia näkemyksiä, tapoja ja käytäntöjä. Kon-

sernin kaikilla yrityksillä on yhteiset laskentasäännöt, tilitoimistoissa ja tilintarkastusyhteisöissä käytetään sisäisiä ohjeita ja käytäntöjä. Yrityskulttuurin merkitys laskenta-alalla on huomattava, sillä yrityskulttuuri määrittelee, mitä pidetään hyvänä ja hyväksyttävänä laskenta-ammattilaisen lähimmässä ympäristössä (Virtanen, 2002).

Päätöksenteossa yksilön moraalialia rajoittavat monet ulkopuoliset tekijät. Moraalinen harjoitus edellyttää laskentatoimen tuntemista, lakien tuntemista ja tehtävien ratkaisujen vaikutusten tuntemista sekä inhimillistä arviointia. Yksilöllä on kuitenkin vastuu omasta toiminnastaan, ja moraalialia määräytyy vain osittain hänen sosiaalisesta asemastaan käsin (Airaksinen, 1991, Cowton, 1999). Lainsäädännöllä määrättyt hyvät tavat palautuvat yksilötasolle (Hines, 1988, Manninen, 1992, Pihlanto, 1996).

Laskenta-alan moraalialin rakentajia on useita; lainsäädäntö ja viranomaismääräykset, laskenta-alan ammattijärjestöt, ammattikunta, veroviranomaiset ja tilintarkastajat sekä yrityksessä noudatettavat ohjeet ja käytännöt. Moraalialia tarkoittaa yksilön tapaa toimia ja moraalialin toteuttaja on laskenta-ammattilainen.

2.4 Yksilön moraalialia koskeva Kohlbergin teoria

Käytän seuraavassa Lawrence Kohlbergin teoriaa viitekehyksenä laskenta-ammattilaisten moraalialin tason tarkastelussa. Kohlbergin teoria kuvaa moraalialin arvostelukyvyn vaiheittaista kehitystä kolme tasoa ja kuusi askelmaa sisältävällä asteikolla. Asteikon ensimmäisen, esisovinnaisen tason ensimmäisellä askelmalla teon seuraus, rankaiseminen tai palkitseminen määrittelee, onko teko oikea vai väärä. Esisovinnaisen tason toisella askelmalla moraalialia ottaa huomioon toisten tarpeet, mutta näkee oikean toiminnan konkreettisena vaihtona, annan jotta antaisit, toimijan omasta näkökulmasta (Airaksinen, 1987, Colby, Kohlberg, 1987, Helkama, 2001, Lovell, 1995, Velasquez, 1982).

Moraalialin toista, sovinnaista tasoa kuvaa ryhmään kuuluminen ja ryhmän suuri merkitys. Sovinnaisen tason kolmannella askelmalla moraalialia ja käyttäytymistä määräävät ryhmän odotukset. Tällä askelmalla perhe, jengi, kansa tai yhteinen sääntö määrittelee, mitkä teot ovat oikeita. Sovinnaisen tason neljännellä askelmalla laki ja järjestys tulevat määrääviksi. Oikeaa ja väärää arvioidaan yhteiskunnallisista velvollisuuksista ja sosiaalisesta asemasta lähtien (Airaksinen, 1987, Helkama, 2001, Lovell, 1995, Velasquez, 1982).

Moraalialin kolmas taso sisälsi alun perin kaksi askelmaa, joiden lisäksi Kohlberg myöhemmin esitti kolmannen askelman. Tasoa nimitetään post-sovinnaiseksi tai periaatteiden tasoksi. Periaatteiden tason viides askelma on sosiaalisten sopimusten ja laillisuuden askelma, jolla oikean ja väärän määrittelyyn voidaan käyttää sellaisia periaatteita kuten kansalais- ja ihmisoikeudet. Eri yksilöillä voi olla ristiriitaisia näkemyksiä ja etuja, mutta kaikki arvot ja normit ovat sopimuksenvaraisia, ja demokratia voi toteutua yhteisymmärryksen vallitessa. Peri-

aatteiden tason kuudes askelma on yleismaailmallisten eettisten periaatteiden askelma. Tekojen oikeutus tulee käsitteellisistä periaatteista, jotka koskevat oikeuksia, hyvinvointia, tasa-arvoa ja toisten ihmisten kunnioitusta arvona sinällään. Periaatteiden tason seitsemäs askelma tuo kuudenteen askelmaan lisänä ihmisen henkisyuden, uuden ulottuvuuden ihmisen olemassaoloon. Ihminen nähdään osana luomakunnan kokonaisuutta. Perspektiivi on laaja ja se käsittää kaiken olevan (Helkama, 2001, Lovell, 1995, Velasquez, 1982). Seuraavassa Kohlbergin teoriaan sisältyvät tasot ja askelmat sekä moraalien perusta kullakin askelmalla pelkistetyn kaavion muodossa:

KAAVIO 1. Kohlbergin teorian 1. taso.

Esisovinnainen taso

Askelma 1, rankaiseminen ja palkitseminen

Askelma 2, henkilökohtaiset tavoitteet

KAAVIO 2. Kohlbergin teorian 2. taso.

Sovinnainen taso

Askelma 3, ryhmään kuuluminen

Askelma 4, laki ja säännöt

KAAVIO 3. Kohlbergin teorian 3. taso.

Periaatteiden taso

Askelma 5, yhteiskuntasopimukset ja yksilön oikeudet

Askelma 6, yleismaailmalliset eettiset periaatteet

Askelma 7, henkisyys (Helkama 2001, Velasquez 1982, Lovell 1995).

Empiirisen tutkimuksen kohteena ovat laskenta-ammattilaiset. Yksilön nostaminen fokukseen luo mahdollisuuden antaa ryhmän käyttäytymiselle ainakin osittain yksilöön sidottu selitys, "kasvot" (Pihlanto, 2000). Tutkimus ei kuitenkaan pyri yleistykseen.

3 TUTKIMUKSEN TOTEUTTAMINEN

3.1 Tutkimusmenetelmä ja -aineisto

Tässä artikkelissa käytetään tulkitsevaa lähestymistapaa ja haastattelumenetelmää. Tulkintaa käytetään tutkimusmenetelmänä silloin, kun tutkitaan ihmisiä ja heidän todellisuuttaan. Nyt tutkitaan yksilöiden moraalialueita, joten haastattelut ja niihin perustuva tulkinta sopivat tutkimuksen toteuttamiseen. Tulkintatutkimuksessa on olennaista kanssakäyminen ja ennako-oletusten puuttuminen sekä tutkimuksen kanssa etenevä diagnostinen ja dialoginen kehitys. Diag-

noosia voidaan nimittää myös ymmärtämiskehityksen prosessiksi. Se sisältää kolme tekijää: esiymmärrys, ymmärrys ja jälkiymmärrys (Arbnor, Bjerke, 1977, Tamminen 1993).

Tutkimuksen aineiston muodostavat laskenta-ammattilaisten haastattelut. Haastatteluja tehtiin yhteensä 22 elokuun 2000 ja toukokuun 2001 välillä. Laskenta-ammattilaisilla tarkoitetaan yrityksissä työskenteleviä henkilöitä, joilla on alalla vaadittava koulutus ja jotka osallistuvat rahoituksen laskentatoimen tehtäviin tai toimivat tilintarkastajina.

Haastateltavat valittiin erikokoisista ja eri toimialoilla toimivista yrityksistä. Suomessa noin 80–90 % yritysten kirjanpidoista tehdään tilitoimistoissa. Tilitoimistojen asiakkaat ovat tavallisesti pieniä tai pienehköjä yrityksiä. Haastateltavien joukkoon valittiin neljä tilitoimiston johtajaa. Lisäksi valittiin henkilöitä, jotka työskentelevät paikallisissa, pienillä markkinoilla toimivissa yrityksissä sekä henkilöitä, jotka työskentelevät suurissa ja kansainvälisissä yrityksissä. Haastateltuja naisia ja miehiä on yhtä paljon, molempia 11 henkilöä. Haastateltaviksi pyrittiin valitsemaan myös eri-ikäisiä henkilöitä. Kun perusedellytyksenä oli laskenta-alan työkokemus ja vaativa työ laskentatehtävissä, aivan nuoria ei haastateltavien joukossa ole. Haastateltavien iät vaihtelevat noin 25 vuodesta noin 60 vuoteen.

3.2 Aineiston tulkinta

Aineiston tulkinnan mahdollisuuksia on useita. Näitä mahdollisuuksia nimitetään tulkintapotentiaaliksi. Tulkintatavan valintaan vaikuttaa se, mitä tutkimuksella tavoitellaan. Tämän tutkimuksen tulkinnan perusta on eettinen viitekehys, jonka muodostaa Kohlbergin yksilön moraalikehitystä kuvaava teoria (Lukka, 2001, Tamminen, 1993).

Lähestymistapaa voitaisiin nimittää myös diskurssianalyttiseksi. Diskurssianalyysissa kysymys on kielen ymmärtämisestä. Diskurssilla on useita merkityksiä. Diskurssi voi tarkoittaa puhujan ja kuulijan välistä vuorovaikutusta ja sen analyysia, jolloin lähtökohta on kielitieteellinen. Diskurssi voi tarkoittaa myös kielenkäytön tapaa, jolloin se voidaan ymmärtää sosiaalisen kanssakäymisen muodoksi. Diskurssi soveltuu puhutun aineiston lisäksi kirjallisen aineiston analyysimenetelmäksi. Puhutusta ja kirjoitetusta aineistosta haetaan yhtäläisyyksiä, kokonaisuuksia ja merkityksiä. Diskurssit sisältyvät puheeseen tai tekstiin, josta ne nostetaan esiin tulkintatyön tuloksena (Jokinen, Juhila, Suoninen, 1993, Lämsä, 2001).

Diskurssin käsite on varsin monimuotoinen ja -merkityksinen. Diskurssin käsitteen sijasta voidaan käyttää tulkintarepertuaarin käsitettä erityisesti silloin, kun analysoidtavat kysymykset eivät liity valtasuhteisiin (Jokinen, Juhila, Suoninen, 1993). Tässä tutkimuksessa diskurssin käsitteen käyttöä parempana vaihtoehtona pidetään tulkinnan käsitteen käyttöä. Näin siksi, että kysymyksessä ei ole valtasuhteiden analysointi, vaikka laskentatoimeen liittyy myös valtasuhteita (Kurunmäki, 2000). Tulkintaa pidetään tarkoitukseen riittävänä ja selkeämpänä käsitteenä kuin diskurssin käsitettä.

4 YKSILÖMORAALI

4.1 Kohlbergin teoria ja laskentatoimi

Lovell (1995) käyttää Kohlbergin moraalitasoja laskentatoimen käytäntöjen tarkasteluun. Laskentatoimella on Lovellin mukaan ainakin kaksi dimensiota. Ensimmäinen on yrityksen organisaation dimensio ja toinen koko yhteiskuntaa ja kaikkia ihmisiä koskeva dimensio. Yritysorganisaation dimensiota kuvaa johdon valvonta, kun taas yhteiskunnan dimensiota leimaa laskentainformaation julkinen ja demokraattinen merkitys.

Lovellin mukaan yrityksissä työskentelevät laskenta-ammattilaiset ovat kontrollin alaisia. Moraalinen taso on esisovinnainen, kun käyttäytymistä arvioidaan sen mukaan, miten tehokkaasti laskentainformaatiota voidaan käyttää paljastamaan hyödyttömyyttä tai tehottomuutta. Seurauksena on palkitseminen tai rankaiseminen. Laskentajärjestelmien parissa työskentelevien moraalinen taso on tavallisimmin sovinnaisella tasolla tai mahdollisesti periaatteiden tasolla. Moraalia selittää Lovellin mukaan yritysten ja organisaatioiden eettinen ilmapiiri. Laskentatoimi on osa yritystä ja toteuttaa sen omaksumia arvoja.

Tässä artikkelissa Kohlbergin moraalitasoja käytetään yksilön moraalinen tarkasteluun rangaistuksen laskentatoimen yhteydessä. Alimmalla, esisovinnaisella moraalitasolla oikean ja väärän ero määräytyy rangaistusten ja palkintojen perusteella. Alimman tason moraalinen mukaan hyviä laskentakäytäntöjä tulee noudattaa sen vuoksi, että noudattamatta jättämisestä voi seurata rangaistus. Tason ensimmäisellä askelmalla oikean toiminnan perustelu on rangaistuksen pelko ja auktoriteetin totteleminen. Tason toista askelmaa voidaan nimittää oman edun ja vaihdon moraaliksi (Helkama, 2001). Esisovinnaisella tasolla ei vielä ymmärretä, mitä moraalilla tarkoitetaan. Oma henkilökohtainen etu tai rangaistuksen välttely määrittelee oikean ja väärän eron (Kaavio 1).

Toisella, sovinnaisella tasolla oikean ja väärän ero määräytyy ammattikunnan, lainsäädännön ja muiden määräysten perusteella. Jos päätöksentekijän moraalinen taso on sovinnainen, laki ja säännöt on moraalinen perusta, joka määrittelee sen, mikä on oikein ja mikä väärin. Laskentakäytännöt ovat hyviä, mikäli ne ovat lakien mukaisia, ja hyviä tapoja noudatetaan sen vuoksi, että laki määrää niin. Oikean ja väärän välinen ero perustuu sopimuksille ja järjestykselle. Sovinnaisella tasolla on kaksi askelmaa, joista ensimmäisellä ”jengi” tai vastaava joukko määrittelee moraalin (Kaavio 2).

Periaatteiden tasolla oikean ja väärän välinen ero määräytyy jonkin korkeamman periaatteen kuin lainsäädännön perusteella. Sovitut säännöt perustellaan niiden hyödyllisyydellä, tehokkuudella tai muilla moraalisen periaatteilla (Airaksinen, 1987, Lovell, 1995). Periaatteiden tasolle voidaan kuitenkin tulla vain toisten moraalitasojen kautta, joten tälläkään tasolla ei lainsäädäntöä tai sanktioita voida sivuuttaa. Kuvaan tulee mukaan uusia moraalisaantia, jotka

ylittävät lainsäädännön. Tällaisia voisivat olla esimerkiksi hyötyetiikkaan perustuen hyödyn tuottaminen, velvollisuusetiikan mukaiset velvollisuudet tai hyve-etiikan mukaiset hyveet (Kaavio 3).

4.2 Tutkimustulokset

Seuraavassa tarkastellaan tutkimuksen empiirisiä tuloksia. Haastateltujen laskenta-ammattilaisten puheessa esiintyi ilmaisuja, jotka kuvaavat moraalien esisovinnasta tasoa. Rangaistuksen mahdollisuus vaikuttaa siihen, että hyviä ja hyväksyttäviä ammattikäytäntöjä noudatetaan.

”Sehän johtaa siihen, että te olette syytettyjen penkillä.” (Marjut, talouspäällikkö)

”Kyllä tämä korvausvastuupelko on kanssa.” (Marti, ammattitilintarkastaja)

Auktoriteettien pelko ilmenee niin ikään haastateltavien puheessa.

”...Että kestää verotarkastuksen.” (Sisko, talouspäällikkö)

Kun henkilö on sitä mieltä, että veroja voi kiertää tai kirjanpidon voi jättää tekemättä, jos ei jää kiinni, ajattelu on Kohlbergin esittämällä moraalien ensimmäisellä tasolla. Moraalisten valintojen perusta on syyteeseen tai korvaukseen joutumisen uhka. Se voi olla myös tilintarkastuksen tai verotarkastuksen pelko. Tämä ei kuitenkaan tarkoita yksikäsitteisesti sitä, että henkilön moraalinen taso on alhainen. Lainsäädäntö sisältää tietyt sanktiot, jotka järkevä henkilö ottaa työssään huomioon, vaikka ei pitäisikään niitä toimintansa ainoana kriteerinä.

Kun yhteiset säännöt tulevat rangaistuksen ja auktoriteettien pelon sijasta ammattikäytännön perustaksi, nousee henkilö alimmalta tasolta seuraavalle, sovinnaiselle tasolle. Käytäntöjä rakentavat lainsäädännön lisäksi tilintarkastajat, veroviranomaiset, kollegat ja ammattikunta kokonaisuudessaan.

”No sitten mulla on hyviä kollegoita, että nyt kun mä toimin tällaisen konsernin sisällä, niin meillä on näitä talouspäällikköjä.” (Marjut, talouspäällikkö)

”Se on just tämä tapa toimia, ohjeet, toimiston sisäinen valvonta.” (Janne, ammattitilintarkastaja)

Sovinnaisen tason toisella askelmalla laki tai yhteinen sopimus korvaa jengin ja määrittelee moraalien. Se, mikä on lakiin kirjoitettu tai yhdessä sovittu, on oikein ja valintojen perusta.

”Kirjanpito täytyy tehdä noudattaen kirjanpitolakia, asetusta ja Kilan päätöksiä.” (Tuire, tilitoimiston johtaja)

”No siitähän löytyy, löytyy tuolta oikeastaan laista vastaus.” (Kauko, ammattitilintarkastaja)

Haastatellut painottivat lakien noudattamista ja suhtautuvat torjuvasti mahdollisuuteen tehdä työssään jotakin lakien vastaista.

”Ei, ei. Ja itse asiassa sen tyyppisiä kompromisseja (tietojen salaamista verottajalta) me ei tehdäkään...” (Jenni, tilitoimistonjohtaja)

Lainsäädännöllä on erittäin keskeinen vaikutus rahoituksen laskentatoimen käytäntöihin. Alalla ei lain määräyksiä voida väheksyä. Olennaista onkin se, minkä vuoksi lakeja ja sääntöjä noudatetaan. Jos kysymyksessä on rangaistuksen pelko, palataan esivonnaiselle tasolle. Jos lakia noudatetaan pelkästään sen vuoksi, että kysymyksessä on yhteiskunnan säätämä laki, moraalitaso on sovinnainen. Jos syynä ovat lakien takana olevat moraaliperiaatteet, nouseaan seuraavalle, periaatteiden tasolle.

Olennaista on myös se, voidaanko ja milloin lakia rikkoa. Haastatteluissa ei sellaista tilannetta mainittu. Sen sijaan lakien vaatimukset voidaan joskus ylittää. Jos esimerkiksi lain mukainen tilinpäätösinformaatio ei ole riittävää sidosryhmien tarpeisiin, informaatiota annetaan enemmän. Silloin, kun lain vaatimukset ylitetään, laki ei ole enää ainoa moraalinen ohje, ja siirrytään moraalien seuraavalle, periaatteiden tasolle.

”Minun mielestä se on ensinnäkin kirjanpitolaki ja kirjanpitoasetus, joka tietysti asettaa ne raamit, minkä mukaan toimitaan (hyvän kirjanpitotavan mukaan).” (Risto, tilitoimiston johtaja)

”No silloin, kun mä teen näitten säännösten mukaan (teen hyvän kirjanpitotavan mukaan) eli oikeaan aikaan, ja sitten mä tiedän tekeväni sitä oikein ja rehellisesti.” (Marjut, talouspäällikkö)

Laskenta-ammattilaisten puheessa käytettiin hyötyyn viittaavia ilmaisuja. Laskentatointa ei toteuteta pelkästään lainsäädännön vuoksi, vaan siitä tulee olla myös hyötyä.

”Siitä ei ole asiakkaalle mitään hyötyä.” (Jenni, tilitoimiston johtaja)

”Kyllä me lähetään siitä, että yrittäjän pitää saada kaikesta, mitä me tehdään jotakin semmoista, mitä ei joku laki vaadi, niin hyötyä.” (Tuire, tilitoimiston johtaja)

”Mikä niin kuin tähän tilanteeseen sopii, niin se pitää niin kuin katsoa.” (Leena, tilitoimiston johtaja)

Haastatteluissa lausuttiin myös muunlaista moraalialueita kuin utilitarismia kuvaavia ilmaisuja. Tällaisia ovat oikein tekeminen, esitetyt periaatteet rehellisyys ja avoimuus, tarkkuus, olennaisuus ja järkevyyt sekä vastuun kantaminen. Oikein tekemisen laskenta-ammattilaiset ymmärtävät tarkoittavan muodollisesti oikein, lainmukainen, virheetön ja moitteeton. Muodollisesti oikein merkitsee samaa kuin lain mukaan oikein. Lain noudattaminen viittaa suoraan lainsäädäntöön. Molemmat ovat ilmaisuja, jotka kuuluvat sovinnaisen moraalien tasolle. Virheetön ja moitteeton kuvaavat henkilökohtaista tekemisen periaatetta, samoin kuin rehellisyys, avoimuus,

tarkkuus ja olennaisuus. Henkilökohtaista periaatetta kuvaa myös vastuun kantaminen. Nämä kaikki ovat velvollisuusetiikan mukaisia ilmaisuja. Velvollisuusetiikan ydin on, että ihminen asettaa itselleen sitovia velvoitteita (Airaksinen, 1987).

Järkevyyden periaate poikkeaa velvollisuusperiaatteista. Järkevyys liittyy laskenta-ammattilaisen työhön esimerkiksi silloin, kun on valittava tarkkuuden ja olennaisuuden periaatteiden välillä. Tarkkuus ja olennaisuus ovat molemmat tärkeitä, mutta toisinaan liiallinen tarkkuus voi hämärtää olennaisuuden. Periaatteiden joukosta on siis valittava se tai ne, jotka ovat siinä tilanteessa oikeita ja järkeviä. Sitä, mikä ei ole järkevää, ei voida myöskään pitää velvollisuutena eikä se tule valituksi (Airaksinen, 1987).

4.3 Moraalin taso

”Jos sulla ei ole varmaa tietoa, niin sä päättelet sen parhaan järkesi mukaan, ja yrität sen tehdä oikein.” (Leena, tilitoimistonjohtaja)

Kaikki kolme moraalintasoa esiintyivät haastateltavien puheessa. Esisovinnaisella tasolla oleva henkilö voi jäädä tälle tasolle, mutta hän voi myös nousta seuraaville tasoille. Periaatteiden tasolla oleva henkilö on siis kulkenut ja noussut läpi alempien tasojen. Hän ottaa huomioon rangaistuksen mahdollisuuden niin kuin hän ottaisi sen huomioon esisovinnaisella moraalintasolla. Hän myös noudattaa ammattikunnan ohjeita ja lainsäädäntöä niin kuin hän teki sovinnaisella tasolla. Lisäksi hänellä on kolmannelle tasolle kuuluvia moraaliperiaatteita. Kohlbergin teorian pohjalta laadittu, haastatteluihin perustuva yksilömoraalia koskeva tulkinta tiivistetään seuraavalla tavalla:

- 1) Periaatteiden tasolla oikean ja väärän perusta on hyötynäkökohdat ja velvollisuudet. Hyviä laskentakäytäntöjä ovat ne, joista on hyötyä sidosryhmille. Laskenta-ammattilaisten itselleen asettamia velvollisuuksia ovat rehellisyys, avoimuus, tarkkuus, olennaisuus, virheettömyys, moitteettomuus ja vastuuntunto. Periaatteiden tasolla hyviä tapoja noudatetaan siksi, että näin tuotetaan hyötyä koko yhteiskunnalle. Eri tilanteissa oikein on valita siihen tilanteeseen sopiva periaate, mikä edellyttää järkevyyttä.
- 2) Sovinnaisella tasolla oikean ja väärän perusta on lainsäädäntö ja muut säännökset sekä ammattikunta. Oikein on noudattaa lakeja, säännöksiä ja ammattikunnan ohjeita. Sovinnaisella tasolla noudatetaan hyviä tapoja siksi, että ne ovat yhteisesti sovittuja tai lakeihin perustuvia sääntöjä.
- 3) Esisovinnaisella tasolla oikean ja väärän perusta on rangaistuksen pelko ja oma etu. Oikein on se, mistä ei seuraa rangaistusta tai korvausvastuuta. Esisovinnaisella tasolla noudatetaan laskentatoimen hyviä tapoja lakeihin sisältyvien sanktioiden vuoksi.

Kohlbergin teoria on saanut osakseen runsaasti kritiikkiä. Airaksinen (1987) arvostelee Kohlbergin esitystä siitä, että Kohlberg näkee moraalilla olevan tietyn huipputason. Airaksisen mielestä moraalin huippua ei ole. Gilliganin (1982, lähde Helkama, 2001 ja Lovell, 1995) mukaan Kohlbergin teoria perustuu miesten tapaan nähdä moraali-ongelmat oikeuksien näkökulmasta. Gilligan (1982) pitää parempana feminiinistä, huolenpidon etiikkaan perustuvaa (care ethics) lähestymistapaa. Myös Kohlberg itse teki jatkotutkimuksia ja pyrki uudistamaan ja parantamaan teoriaansa. Hänen työnsä jäi kuitenkin kesken (Helkama, 2001).

Kohlbergin teorian käyttöä laskentatoimen yhteydessä voidaan arvostella. Laskentatoimen alalla moraalikysymykset eivät ole elämän ja kuoleman kysymyksiä, kuten Kohlbergin omassa tutkimuksessaan käyttämät kysymykset. Kohlbergin teorian käyttäminen antoi kuitenkin lisävalaistusta laskentatoimen tilanteiden monipuolisuuteen. Käytännön tilanteissa esiintyy yhtä aikaa monenlaisia tekijöitä, jotka on otettava huomioon ja joiden välillä on tehtävä valintaa. Tällaisia tekijöitä ovat esimerkiksi sanktiot, lainsäädäntö, sidosryhmien odotukset sekä oma järki ja moraalit.

5 LOPPUSANAT

Olen tässä artikkelissa painottanut yksilömoraalia ja yksilön valintojen merkitystä. Muita mahdollisia käsittelytapoja moraalien tarkasteluun olisi runsaasti. Etiikan teorioista käyttökelpoisia laskentatoimen yhteydessä ovat mm. Aristoteleen hyve-etiikka, Kantin velvollisuusetiikka ja Rawlsin oikeudenmukaisuusetiikka. Eräs mahdollinen lähestymistapa moraalisiin kysymyksiin on huolenpidon etiikka (care ethics), joka edustaa feminiinistä ajattelutapaa etiikan alalla. Huolenpidon etiikassa toimintaa ohjaavana normina on huolenpito ja välittäminen ja toisten tarpeista huolehtiminen (Kujala, 2001, Lämsä, 2001). Laskentatoimen yhteydessä huolenpito ei kuitenkaan ole erityisen näkyvä piirre, vaan hyödyn merkitys nähdään suurempana.

Yksilömoraali on ainoastaan yksi tekijä laskentatoimen moraalien rakentumisessa. Moraalien perusta on lainsäädäntö, jonka varaan käytännöt rakentuvat. Hyvät laskentakäytännöt perustuvat yhteiselle lainsäädännölle, ammattikunnan ohjeille ja yrityskohtaisille ohjeille. Laskenta-ammattilaiset hankkivat, yhdistelevät ja arvioivat tietoa sekä valitsevat vaihtoehtojen joukosta kuhunkin tilanteeseen sopivan oikean ratkaisun. Hyvien käytäntöjen toteuttaminen edellyttää asioiden hallintaa ja taitamista. Lisäksi siihen sisältyy subjektiivista harkintaa ja arvioimista. Käytännössä vaaditaan koulutuksen ja kokemuksen tuomaa ammattitaitoa, mutta myös moraalien periaatteita.

Laskentatoimi, yhteiskunta ja näiden väliset yhteydet ovat olleet tutkimuksen kohteena jo pitkään. Laskentatoimella on yhteiskunnallista merkitystä, ja useissa kirjoituksissa on laskentatoimelta odotettu aktiivisempaa roolia yhteiskunnallisen vastuunsa kantajana. Laskentatoimen

eettisiä perusteita on epäilty. Laskentatoimen maailmankuvaa hallitsee varallisuuteen ja tuloslaskentaan painottuva näkökulma, johon on vaikea sijoittaa eettisiä tavoitteita. Yhteiskunnallinen laskentatoimi ei ole vakiintunut käytännöiksi (Mäkinen, Kakkuri-Knuutila, 1997, Sikka, Willmott, Puxty, 1995, Virtanen, 1995).

Tässäkin artikkelissa tuli ilmi, että laskentatoimen mahdollisuudet tuottaa muuta kuin taloudellista informaatiota ja hyötyä, ovat hyvin vähäiset. Laskentatoimi on kehitetty ja kehitetty taloudellisen, pääasiassa rahamääräisen tiedon käsittelijäksi eikä sen piiriin juuri muuta voi kuulua. Laskentainformaation tuottama hyöty on pääosin taloudellista luonteeltaan ja laskentatoimen vaikutus varsin suppeaa rajoittuen yrityksen lähimpiin sidosryhmiin. Laskentatoimen moraalialia voidaan kuitenkin tutkia käyttäen erilaisia lähestymistapoja ja ajattelumalleja. Julkisuuteen nousseet laskentatoimeen liittyvät negatiiviset piirteet ovat aiheuttaneet sen, että kuva laskentatoimesta arvovapaana laskemisena on murentunut. Laskentatoimeen sisältyy suuri joukko eettisiä kysymyksiä, jotka ovat tutkimisen arvoisia. ■

LÄHTEET

- AIRAKSINEN, T.** (toim.). (1991). Ammattien ja ansaitsemisen etiikka. Helsinki. Yliopistopaino.
- AIRAKSINEN, T.** (1987). Moraalifilosofia. Juva. WSOY.
- ARB NOR, I., BJERKE, B.** (1977). Företagsekonomisk metodlära. Lund Studentlitteratur.
- COLBY, A., KOHLBERG, L.** (1987). The Measurement of Moral Judgment I-II. Cambridge. Cambridge University Press.
- COWTON, J. C.** (1999). Accounting and financial ethics: from margin to mainsteram? Business Ethics. A European Rewiev. Volume 8, Number 2, 99–107.
- GUSTAFSSON, C.** (1988). Om företag, moral och handling. Lund Studentlitteratur.
- GILLIGAN, C.** (1982). In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development. Cambridge, MA. Harvard University Press..
- HEIKKONEN, J.** (1995). Moraali ja etiikka käytännössä, käsikirja. Juva. Tietosanom Oy.
- HELKAMA, K.** (2001). Lawrence Kohlberg. Moraaliajattelun kehityksen vaiheet. Teoksessa V. Hänninen, J. Partanen, O-H. Ylijoki (toim.). Sosiaalipsykologian suunnannäyttäjiä. Tampere. Vastapaino.
- HINES, R. D.** (1988). Financial Accounting: In Communicating Reality, We construct Reality. Accounting Organizations and Society. No 3, 251–261.
- JOKINEN, A. K., JUHILA K., SUONINEN E.** (1993). Diskurssianalyysin aakkoset. Tampere. Vastapaino.
- JONES, T. M.** (1991). Ethical Decison Making by Individuals in Organizations: An Issue-Contingent Model. Academy of Management Review 16 (2), 336–395.
- KETTUNEN, P.** (1983). Ensimmäinen suomenkielinen kirjanpidon oppikirja ja sen maailma. Jyväskylän yliopisto. Taloustieteen laitoksen julkaisuja 63.
- KETTUNEN, P.** (1999). Tieto tarvitsee tekijänsä ja tulkkinsa. Mitä tapahtuu laskentatoimessa. Tilisanomat 6, 12–17.
- KOSKINEN, L.** (1995). Mikä on oikein. Etiikan käsikirja. Suomentanut Lehtinen T. Juva. WSOY.
- KUJALA, J.** (2001). Liiketoiminnan moraalialia etsimässä. Suomalaisen teollisuusjohtajien sidosryhmänäkemykset ja moraalinen päätöksenteko. Jyväskylän yliopisto. Jyväskylä Studies in Business and Economics, 11.
- KURUNMÄKI, L.** (2000). Power Relations in the Health Care Field: Accounting, Accountants, and Economic Reasoning in the New Public Management Reforms in Finland. Jyväskylän yliopisto. School of Business and Economics.

- LOVELL, A.** (1995). Moral Reasoning and Moral Atmosphere in the Domain of Accounting. *Accounting, Auditing & Accountability Journal* 8 (3), 60–80.
- LUKKA, K.** (2001). Kenttätutkimuksen erilaiset lähestymistavat laskentatoimessa. Laskentatoimen tutorial. Tampere 15.–16.03.2001.
- LÄMSÄ, A-M.** (2001). Organizational Downsizing and the Finnish Manager from an Ethical Perspective. *Jyväskylä Studies in Business and Economics*, 12.
- MANNINEN, A.** (1992). Laskentatoimen todellisuuskäsitelmä. Teoreettista kehittelyä ja empiiristä koettelua. Jyväskylän yliopisto. Taloustieteen laitoksen julkaisuja 84.
- MANNINEN, A.** (1993). Tieto ja tietämisen tunne laskentatoimessa: laskentapäälliköiden kvalitatiivinen haastattelu. Jyväskylän yliopisto. Taloustieteen laitos. Working Paper n:o 129
- MILL, J. S.** (2000). Utilitarismi. Suomentaneet Saastamoinen K., Sajama S. ja Järvenpää M. Helsinki. Gaudeamus.
- MÄKINEN, J., KAKKURI-KNUUTTILA, M-L.** (1997). Utilitarismi ja tulevat sukupolvet. Liiketaloudellinen aikakauskirja 2, 164–185.
- MÄÄTTÄ, S.** (2000). True and fair view – Ajatuksia oikeista ja riittävästä tiedoista ja kuvasta erityisesti Suomessa käydyn keskustelun valossa. Turun kauppakorkeakoulun julkaisuja 2.
- NISKALA, M., NÄSI, S.** (1995). Stakeholder Theory as a Framework for Accounting. Teoksessa *Understanding Stakeholder Thinking*. Edited by Näsi, J. Jyväskylä. LSR-julkaisut.
- NÄSI, S.** (1990). Laskenta-ajattelun kehitys viime vuosisadan puolivälistä nykypäiviin. Suomenkieliseen laskentatoimen kirjallisuuden perustava historiantutkimus. Tampereen yliopisto. Yrityksen taloustieteen ja yksityisoikeuden laitoksen julkaisuja. Sarja A:291.
- PIETARINEN, J., POUTANEN, S.** (1998). Etiikan teorioita. Tampere. Gaudeamus.
- PIHLANTO, P.** (1996). Tieto laskentainformaation tuottajan ja hyväksikäyttäjän tajunnan ilmiönä. Turun kauppakorkeakoulun julkaisuja. Sarja A-8.
- PIHLANTO, P.** (2000). Institutionaalinen teoria ja yksilötaso. Havainnot Burns & Scapensin viitekehyksen pohjalta. Turun kauppakorkeakoulun julkaisuja. Sarja Keskustelua ja raportteja 9.
- PIHLANTO, P.** (2003). Humanistinen laskentatoimi: ihmistä etsimässä. Jäähyväisluento 1.9.2003.
- PYLKKÄNEN, P.** (1995). Johdon laskentatoimi ja etiikka. Johdon laskentatoimen eettiseen analysointiin tarkoitettujen viitekehyksen muodostaminen ja soveltaminen johdon laskentatoimen eettiseen problematiikkaan. Turun Kauppakorkeakoulun julkaisuja. Sarja D-8.
- ROBIN, P. D., REIDENBACH, R. E.** 1989. *Business Ethics*. Prentice Hall. Englewood Cliffs. New Jersey.
- RUSSEL, B.** (1992). Länsimaisen filosofian historia. Englanninkielisestä vuonna 1946 ilmestyneestä alkuteoksesta *History of Western Philosophy and its Connection with Political and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present Day* suomentanut O. Hollo. Juva. WSOY.
- SIKKA, P., WILLMOTT, H., PUXTY, T.** (1995). The mountains are still there. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*. 3, 113–140.
- TAKALA, T.** (1993). Yritysetiikka ja yrityksen yhteiskunnallinen vastuu – historiallinen tausta ja käsitteellistä pohdintaa. Jyväskylän yliopisto. Taloustieteen laitos. Julkaisuja N:o 89.
- TAMMINEN, R.** (1993). Tiedettä tekemään! Jyväskylä. Atena kustannus Oy.
- VELASQUEZ, M. G.** (1982). *Business Ethics. Concepts and Cases*. Englewood Cliffs. Prentice-Hall, inc.
- VIRTANEN, U.** (1959). Hyvä kauppiastapa. Werner Söderström Osakeyhtiö. Porvoo.
- VIRTANEN, A.** (1995). Yrityksen menestymisen käsitteen laajennus ja raportointi. Jyväskylän yliopisto. Taloustieteen laitos. Julkaisuja N:o 97.
- VIRTANEN, A.** (2002). Laskentatoimi ja moraali. Laskenta-ammattilaisten käsityksiä hyvästä kirjanpito-tavasta, hyväksyttävästä verosuunnittelusta ja hyvästä tilintarkastustavasta. *Jyväskylä Studies in Business and Economics*, 19.